

РЕФЛЕКСИВНІ МЕТОДИ ЯК ЗАСІБ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Статтю присвячено розгляду сутності поняття "рефлексія". Автором проведено ґрунтовний історичний аналіз даного поняття. Визначено й теоретично обґрунтовано вплив рефлексивних методів навчання на процес професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів. Наведено приклади методів рефлексивного самоаналізу, що сприяють розвитку особистості до самоаналізу з метою усвідомлення цілей і структури своєї діяльності, ціннісного ставлення до професії; формують теоретичне мислення, духовну внутрішню наповненість, мотивацію до професійного самовдосконалення.

Ключові слова: рефлексія, педагогічна рефлексія, рефлексивний метод, педагогічна ситуація, процес підготовки, професійна діяльність.

Постановка проблеми. У новітніх дослідженнях питання професійного становлення особистості розглядається на основі виявлення передумов її розвитку як професіонала, виокремлення об'єктивних і суб'єктивних чинників досягнення вершин професіоналізму, актуалізації значення рефлексії в розв'язанні проблем оптимізації спільної взаємодії (О. Гринчук, А. Деркач, А. Коваленко, М. Савчин, В. Хапілова, Н. Чепелева, Г. Юркевич та ін.).

До основних професійно-педагогічних цінностей, які визначають становлення спеціаліста, важливо віднести цінності, що пов'язані з усвідомленням об'єктивної потреби та спеціальної значущості для суспільства професії вчителя.

Ефективним шляхом професійного становлення й особистісного розвитку є здатність до рефлексії. Поняття "рефлексія" виникло у філософії та означало процес роздумів, міркувань індивіда про те, що відбувається.

Феномен рефлексії привертав до себе увагу протягом усієї історії філософії. Скажімо, Аристотель вважав її рисою божественного розуму, який продукує свій предмет, відображається в ньому, пізнає на цій основі свою сутність; Р. Декарт – здатністю людини зосередитися на змісті власних думок, уміння заглиблюватися у саму себе, абстрагуючись від усього зовнішнього; Дж. Локк – самоспостереженням (внутрішнім досвідом) за своєю діяльністю та способом її виявлення, унаслідок чого в розумі виникають ідеї цієї діяльності; Г. Лейбніц – діяльністю, здатністю до апперцепції.

І. Кант вважав, що рефлексія містить основу можливості об'єктивного порівняння уявлень одного з одним. І. Фіхте розглядав її як наукове знання про самого себе; Г. Гегель – взаємне відображення одного в одному, внутрішнього в зовнішньому, і, навпаки, зовнішнього у внутрішньому; Е. Гуссерль – як назву для актів, у яких потік переживання з усіма його різноманітними подіями стає ясно осягненим і таким, що аналізується, тобто, рефлексія є методом пізнання свідомості. Рефлексія постає формою само розгортання духу, і повернення суб'єкта до самого себе після виходу із себе у свою протилежність [5].

Уперше поняття "рефлексія" в значенні "роздуми індивіда про те, що відбувається в його свідомості" зустрічаємо у схоластичній філософії середньовіччя. Як бачимо, філософське розуміння поняття "рефлексія" розвивалося в напрямку вивчення зовнішніх, соціальних впливів на внутрішнє: самопізнання, саморозуміння людини. Об'єктом аналізу рефлексії є внутрішній досвід, який людина накопичує в процесі життєдіяльності, різні її уявлення, знання та ідеальні предмети. Рефлексія виявляє межі знань, зв'язок між ними, організовує та обґрунтовує їх.

Останнім часом поняття "рефлексія" часто живають у професійній термінології багатьох галузей науки – філософії, психології, педагогіки, естетики. При цьому це поняття досить багатозначне: це і самопізнання, і самооцінка, і самоаналіз, і самосвідомість, і розмірковування.

Мета статті – довести необхідність використання рефлексивних методів у професійній підготовці майбутнього вчителя початкових класів.

Результати теоретичного дослідження. У педагогії та психології рефлексію розглядають як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психологічних станів і актів. Рефлексивні процеси характеризуються як самоаналіз. Отже, рефлексія – це розуміння людиною самої себе, усвідомлення й оцінка власних дій і вчинків.

Сучасний психологічний словник тлумачить рефлексію як: 1) міркування, сповнене сумнівів, суперечностей; аналіз психічного стану; 2) механізм взаєморозуміння – осмислення суб'єктом того, як і чому він справив те або інше враження на співрозмовника [9, с. 427-428]. Психологічна енциклопедія – як розумовий розвиток, спрямований на пізнання людиною себе – поведінки, дій і вчинків, психічних станів, почуттів, здібностей, характеру та інших властивостей своєї особистості [7, с. 300].

Рефлексія відіграє важливу роль у самопізнанні й розумінні людьми один одного. Тож у соціально-психологічному витлумаченні рефлексія – це усвідомлення індивідом того, як його

сприймають й оцінюють співрозмовники, як він розуміє інших через роздуми про себе, а також самопізнання внутрішніх актів і психічних станів [4, с. 340].

Професійна рефлексія спрямована на усвідомлення себе як особистості і професіонала; усвідомлення своїх дій, поведінки, та прогнозування наслідків впливу; усвідомлення змісту запитів учнів; істотності та глибинного змісту цих запитів; усвідомлення змісту ситуації студента та можливих засобів її розвитку; моделювання наслідків і прогнозування дій тощо [3, с. 4-5]. Здатність до професійної рефлексії формується в суб'єкта поступово й розвинена в людей неоднаково.

Рефлексія, як правило, спричиняється ускладненнями в діяльності, що потребує аналізу, усвідомлення, оцінки структури та змісту професійної діяльності. Педагогічна рефлексія – це здатність, яка обумовлює здібність особистості до самоаналізу з метою усвідомлення цілей і структури своєї діяльності та засобів оптимізації професійної діяльності. У педагогіці рефлексія – це родове поняття інтелектуальної й емоційної діяльності, у якій індивід усвідомлює свій досвід та ціннісні ставлення. Рефлексія передбачає самопізнання суб'єктом власних психічних станів та актів. Професійна рефлексія передбачає усвідомлення цілей, проблем навчально-виховного процесу, проблем самопізнання та самооцінювання. Тому необхідною умовою професійного становлення майбутнього вчителя початкових класів вважаємо здатність до рефлексії як одну з базових професійно важливих цінностей.

Через рефлексію майбутній учитель відображає ставлення до професійної діяльності, регулює психічні стани й оцінює їх. Отже, механізм саморегуляції забезпечує утворення нових цінностей, які впливають на зміст і спрямованість професійної діяльності, а значить і на професійний імідж.

Проблему рефлексивної регуляції професійного самовизначення поступово вичленювали і російські, й українські психологи: Б. Ананьєв, О. Голомшток, Ф. Гоноболін, Є. Климов, В. Моляко, В. Моргун, О. Мороз, Д. Ніколенко, Н. Поборченко, В. Синявський, В. Сластьонін, М. Смульсон, Б. Федоришин та ін.

Питання професійного становлення особистості у психології розкривають, ґрунтуючись на концептуальних положеннях вузівської підготовки майбутнього спеціаліста (М. Варбан, Л. Возняк, Л. Кондрашова, М. Корнєв, С. Максименко, М. Пірен, В. Ціба, Г. Юркевич та ін.). Сформованість певних психологічних якостей особистості, зокрема психологічної готовності, значною мірою впливає на ефективність виконання певної діяльності.

Цінними для нас виявились і наукові пошуки українського вченого Н. Пов'якель. Ґрунтуючись на вже відомих дослідницьких фактах вітчизняних та зарубіжних психологів і спираючись на результати власних теоретико-експериментальних досліджень, автор стверджує, що ефективно виконання майбутнім фахівцем різноманітних професійних завдань значною мірою залежить від професійно важливих якостей і властивостей – уваги, сприймання, уяви, мислення (уважність, спостережливість, уміння помічати дрібниці у вербальній і невербальній поведінці; гнучкість, пластичність та динамічність мислення, уміння виділити суттєве).

На думку Н. Пов'якель, рівень професійної та особистісної підготовки в системі вищої школи залежить від психофізичних властивостей і психічних якостей, що характеризують нервову систему як сталу, міцну, стресостійку й, водночас, досить гнучку і пластичну. Це забезпечує: високу працездатність і саморегуляцію особистості, несхильність до психічного збудження та швидкого виснаження; акторські, проєктивні та організаторські здібності, що дають можливість ефективно впроваджувати ігрові засоби і психотехніки, групові засоби психокорекції, розвивальної та психотерапевтичної роботи [3, с. 3-6].

Спеціалісти єдині в думці, що кожна людина як особистість може реалізувати покладені на неї функції, якщо самостійно усвідомить смисл життя й невпинно вдосконалюватиме свою свідомість і професійні якості, своє ставлення до світу й самої себе. "Чи можна поновити загальне життя, не знаючи для самого себе, задля чого ти взагалі живеш і який вічний об'єктивний смисл має життя загалом?", – риторично запитує В. Лефевр [2]. Професійне становлення фахівця зумовлено його готовністю до рефлексивної діяльності – запоруки розвитку професійних якостей, а згодом – неперервності професійного розвитку. С. Рубінштейн вважав, що рефлексія забезпечує вихід із "повного поглинання безпосереднім процесом життя для вироблення відповідного ставлення до нього, зайняття позиції над ним, поза ним, для судження про нього" [6, с. 278].

Таким чином, можна стверджувати, що професійна рефлексія майбутнього вчителя є виявом спрямованості свідомості особистості "на саму себе", тією основою, яка пов'яже функціональність професійної діяльності з найважливішими з професійного погляду складовими – інтересами, потребами, перевагами. Вона відрізняється теоретичним мисленням, духовною внутрішньою наповненістю, єдністю емоційно чуттєвої й логічної складових, об'єктивно-суб'єктивним характером, динамічністю.

На операційному рівні професійна рефлексія – це самопізнання, оцінка й аналіз свого професійного "Я", пошуки особистісного смислу й методологічних сутностей професійної діяльності – від смислу окремих дій і вчинків до її суті й смислу, яку забезпечують мотивацію професійного самовдосконалення, і відповідно, високий рівень професіоналізму [7].

Рефлексія в професійному становленні є не лише засобом, але й метою навчання, не лише процесом самопізнання, але і змістом, джерелом особистісного досвіду, чинником актуалізації розвитку професійної культури, а значить і професійного іміджу. Професійне становлення на основі розвитку професійної рефлексії та самовдосконалення охоплює оцінювання своїх можливостей і набуття відповідних якостей, потрібних для виконання професійних обов'язків.

Грунтуючись на тому, що людина змінює себе лише тоді, коли вона змінює світ, що її оточує, О. Леонт'єв підкреслює, що розвиток особистості відбувається в діяльності людини. Лише діючи з об'єктом, людина збагачує, перетворює й розвиває себе як суб'єкта діяльності і як особистість. У формі нейтрально-пасивного сприймання не можна сформулювати ні міцних знань, ні гнучкість умінь, ні глибоких переконань [93, с. 17].

Задля активізації професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, поряд із застосуванням педагогічних задач та проблемних ситуацій на своїх заняттях ми використовуємо метод рефлексивного аналізу. Основною метою даного методичного прийому є розвиток здібностей у студентів до рефлексивної децентрації (вміння бачити себе з боку), формування установки до активного аналізу своїх дій, осмисленню свого професійного Я.

Залучення студента до рефлексивного аналізу відбувається не стихійно, а є результатом грамотно організованого навчання, яке здійснюється на практичних та лабораторних заняттях з дисципліни. Під час обговорення педагогічних ситуацій не шкодуємо зусиль і часу для того, щоб не просто розібрати ситуацію, тобто обговорити і оцінити її, а спонукаємо студента "прожити" цю ситуацію знову і знову, рефлексивно відстежуючи кожний елемент і питаючи себе "що я зробила і чому саме так?"; "яких результатів досягла?". Такі ретельні обговорення формують основи рефлексивної компетентності майбутніх спеціалістів. У перших спільних рефлексивних роздумах на педагогічними ситуаціями починаючий учитель випробовує вміння бачити себе з боку, відображати внутрішню картину світу своїх учнів, починає замислюватися над наслідками своїх дій, звернених на іншу людину [8, с. 254].

На практичних заняттях ми активно використовуємо методику рефлексивного оцінювання уроку, а в нашому випадку – педагогічних ситуацій, запропоновану ученими Ю. Бабаян і К. Нор.

Уважно прочитайте і серйозно обдумайте питання. Не поспішаючи, чесно і відкрито (адже тільки для себе) спробуйте відповісти на них. Ви можете обирати будь-які питання і у будь-якому порядку. Щоб це заняття дало свій результат, приділяти йому достатньо часу, – стільки, скільки необхідно, щоб усе осмислити і зрозуміти. Ще краще, якщо ви це зробите у своєму щоденнику. Не біда, якщо у перший раз у вас не все вийде добре, адже з собою треба ще навчитися розмовляти.

– Чи була моя стратегія уроку успішною? Як можна було б побудувати урок інакше, щоб зробити його ефективнішим?

– Чи навчились мої учні чому-небудь на уроці? Якщо так, то завдяки чому? Якщо ні, то в чому причина?

– Чи відбулося що-небудь особливе на уроці? Якщо так, то що саме і чому?

– Наскільки добре мій урок спирався на знання, досвід та інтереси учнів? Як можна було це зробити краще?

– Наскільки гнучко я адаптувала хід уроку до відповідей учнів та їх поведінки?

– Як мої учні ставилися до того, що ми разом робили на уроці? З яким почуттям вони виходили з уроку? Чи було їм комфортно на уроці?

– Чи вдалося мені володіти дисципліною в класі? Які з моїх прийомів стосовно порядку на уроці працювали краще, а як гірше? Чому? Що треба було зробити інакше?

– Чи вдалося мені керувати власним емоційним станом протягом усього уроку? Якщо ні, то чому? Що мені треба врахувати в майбутньому?

– Чи можна було б провести урок інакше? Якщо так, то як саме? Якому боку уроку слід приділяти більше значення: змістовому, методичному, емоційному?

– На які мотиви моїх учнів я спиралася на уроці? Чи враховувала я внутрішню мотивацію або залучала в основному зовнішні стимули? Як можна було б ще спонукати їх до навчання і до успіху?

– Наскільки об'єктивно я оцінила навчальну роботу своїх учнів? Чи достатньо зрозуміло для учні коментувала виставлені оцінки? Які оцінки вплинули на настрій учнів, на весь хід уроку?

– Чи давала я можливість учням самостійно керувати своєю навчальною діяльністю? Якщо так, то у чому саме? Якщо ні, то чому і як це треба було зробити?

– Чи спиралася я на теорію навчання під час підготовки до уроку та в його проведенні? У якій мірі проведений урок узгоджується з вибраною мною теорією навчання?

– Що нового я зрозуміла і усвідомила у мистецтві навчання у результаті цього уроку? Що мені треба зробити, щоб стати більш успішним учителем?

Засвоєння внутрішнього середовища, входження у професійну роль, осмислення її специфіки є однією із найважливіших сторін рефлексивного тренінгу. Основним завданням заняття є оволодіння студентами самою технологією рефлексивного мислення, що здійснюється через систему різних процедур і вправ. Серед них Ю. Бабаян і К. Нор виділяють такі прийоми:

– "рефлексивний консиліум" – обговорення учасниками (усім складом або малими групами) будь-якої конкретної професійної проблеми (ситуації), аналіз її, пошук альтернативних шляхів розв'язання;

– "рефлексивні дебати" – ігровий прийом по типу "сократичного діалогу";

– "рефлексивне інтерв'ю" – комунікативна методика, яка розвиває як "мистецтво задавати питання", так і внутрішню установку на вдумливий пошук відповіді;

– "рефлексивні уроки" – авторський метод американського психолога Д. Крукшенка, адаптований нами відповідно до умов проведення фрагментів уроків.

Метод "рефлексивних уроків", побудований на залученні учасників у процес навчання-учіння з його наступним аналізом. Маючи загальні коріння з методами мікронавчання та імітаційних ігор, даний

метод професійної підготовки має свою специфіку і достоїнство. На відміну від методів навчання, побудованих на моделюванні педагогічних ситуацій, рефлексивні уроки стимулюють професійне мислення і дії учасників у реальній атмосфері навчання-учіння, викликаючи реальні відносини і переживання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Досвід використання цих методів показує, що студент, послідовно виконуючи ролі "учителя" і "учня", більш глибоко пізнає себе як особистість і як суб'єкта професійної діяльності. Така система роботи дозволяє їм відчувати себе повноправними учасниками навчального процесу, адже коли студенти звикають працювати за такою системою, у них різко змінюється стимул навчання: робота і атмосфера на заняттях будується таким чином, що студенти не відчують жаху отримання поганої оцінки, тому що вони прагнуть здобути знання. *Перспективами подальших досліджень* є вивчення методу рефлексивного самоаналізу, який сприяє розвитку особистості до самоаналізу, ціннісного ставлення до професії, формує теоретичне мислення, духовну внутрішню наповнюваність, мотивацію до професійного самовдосконалення.

Використані джерела

1. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії: [навч. посібн.] / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
2. Лефевр В. А. Рефлексія: [посіб.] / В. А. Лефевр. – М.: Кошто-Центр, 2003. – 496 с.
3. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика / Н.І. Пов'якель // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6-7. – С. 3-6.
4. Психологія. Словарь [сост. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский]. – Ростов н/Д, 1998. – 340 с.
5. Романець В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Романець, І. П. Маноха, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 992 с.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2004. – 720 с.
7. Степанов О. М. Рефлексія: [психологічна енциклопедія: А-Я] / О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 300 с.
8. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя в умовах вищого навчального закладу: [навч. посібн.] / під заг. ред. проф. С.І. Якименко. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2011. – 464.
9. Шапар В. Б. Рефлексія: Сучасний тлумачний словник психологічних термінів / [укл. В. Б. Шапар]. – Х.: Прапор, 2005. – С. 427-428.

Razmolodchikova I.

REFLEXIVE METHODS AS A MEANS OF TRAINING OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

This article deals with the nature of the concept of "reflection".

The author carries out a thorough historical analysis of this concept. He determined and theoretically grounded the influence of reflexive educational technique on the process of professional education of future primary school teachers. Turn attention to the fact that the reflection in professional development is not only the tool but also the purpose of education, not only the process of self-understanding, but the source of personal experience, and updating of development of professional culture and thus professional reputation. The professional becoming through the development of professional reflection and self-perfecting covers assessment of own capabilities and acquisition of relevant skills required to perform professional duties.

The author introduced some examples of methods of reflexive self-evaluation that promote personality development to self-evaluation with purpose of understanding of the goals and structure of own activity, the essential attitude towards the profession; create theoreticalism, internal fullness, motivation for professional self-improvement.

The main purpose of this methodological technique is a development of student's abilities to reflexive decentration (the ability to consider multiple aspects of a situation), the development of attitude to active analysis of own actions, apprehension of professional self.

Key words: reflection, reflection in learning, reflexive technique, educational situation, process of professional education, professional activity.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2014